

Zoran Đerić

Srpski pisci kao sa/učesnici poslednje decenije XX veka¹

Početkom XXI veka sve više je pokušaja da se osvetli minuli vek, naročito njegova poslednja decenija, kada su se i desili međunacionalni sukobi i raspad zajedničke jugoslovenske države, koji su se odrazili na celokupni društveni život, pa i na književnost. Inače, analitički, sintetički prikazi srpske književnosti poslednje decenije XX veka objavljivani su prevashodno u periodici,² pa i sa širim problemskim sagledavanjem,³ ali i u autorskim knjigama⁴ te antologijama.⁵

¹ Ovaj tekst korespondira sa prethodno objavljenim tekstom (Srpski pisci u Hrvatskoj, hrvatski pisci u Srbiji. Problem nacionalnog identiteta i književnog svedočanstva) u: *Dijalog povjesničara/istoričara*, 9, prir. H.-G. Fleck i I. Graovac, knjiga/zbornik radova s međunarodnog znanstvenog skupa održanog 5.-7.11.2004. u Vršcu, Zagreb, 2005, 225-242.

² Up., npr., anketu o srpskom romanu u *Zlatnoj gredi* tokom 2002. i 2003. ili priloge u *Polju* tokom 2004. godine: D. Potić, Raskošni kaos višeglasja: srpska pesnička scena poslednje decenije prošloga veka, br. 426, 55-66, B. Tomašević, Tokovi proze: srpska književnost poslednje decenije 20. veka, br. 427, 91-97, te Z. Đerić, Srpska književnost na kraju veka, iz generacije u generaciju, i S. V. Tešin, Srpska proza devedesetih: želja za rečitom budnošću, br. 428, 124-129 i 130-132.

³ Up. *Panoramu književnih pogleda na kratku priču*, tematski broj *Gradine*, br. 1, 1989, i *Nove tendencije u srpskoj prozi* (1), tematski blok u *Književnosti*, br. 12, 1989. godine. Slede: Savremeno srpsko pesništvo: vidovi aktuelnosti, *Letopis Matice srpske*, br. 3, 1992, Nove tendencije u srpskoj poeziji, *Književnost*, br. 3-5, 1994, Srpsko pesništvo kraja veka, *Književna kritika*, leto-jesen 1997, Stanje u srpskoj poeziji krajem XX veka, *Isidorijana*, 1999, itd. Na književnim susretima *Savremena srpska proza* u Trsteniku priređivani su, od 1984. do danas, i razgovori na aktuelne teme:

Pokušaćemo da predložimo ovde kako svedoče srpski pisci o sebi, odnosno o *drugima* u poslednjoj deceniji XX veka, pre svega kroz romane, odnosno dnevničku i autobiografsku prozu. No, već bi i sam spisak pisaca/svedoka navedenog perioda, imajući u vidu da se svake godine u srpskoj književnosti pojavi više od sto romana (za desetak godina zbir premašuje hiljadu) i nekoliko stotina proznih knjiga, bio pozamašan i premašio bi ambicije ovakvog sintetizujućeg, dakle uopštavajućeg prikaza. Jer delatne su sve generacije pisaca, od najstarijih do najmlađih: Milovan Đilas (1911-1995), Dobrica Ćosić (1921), Antonije Isaković (1923-2002) i Aleksandar Tišma (1924-

Bekstvo iz teskobe u savremenoj srpskoj prozi (1989), *Književnost Srba u Hrvatskoj* (1990), *Savremena srpska pripovetka – nove tendencije* (1991), itd. A tokom poslednje dve decenije redovno je objavljivana književna kritika u nizu časopisa i dnevnih listova.

⁴ Up. S. Damjanov, *Šta to beše mlada srpska proza*, Novi Sad, 1990, M. Nenin, *S-aveti kritike, s-okovi poezije*, 1990, A. Jerkov, *Od modernizma do postmodernizma. Pripovedač i poetika, priča i smrt*, Priština/Gornji Milanovac, 1991, i *Nova tekstualnost: ogledi o srpskoj prozi postmodernog doba*, Nikšić/Beograd/Podgorica, 1992, A. Jovanović, *Pesnici i preci: motivi jezika, tradicije i kulture u posleratnoj srpskoj poeziji*, Beograd, 1993, D. Potić, *Za skrivenim/slivenim suštinama*, Beograd, 1993, T. Kragujević, *Dodir paunovog pera: knjiga čitanja*, Beograd, 1994, M. Pantić, *Aleksandrijski sindrom II* (ogledi i kritike), Beograd, 1994, *Novi prilozi za savremenu srpsku poeziju*, Priština, 1994, i *Puzzle* (eseji, poetički memoari), Beograd, 1995, Z. Đerić, *Vatreno krštenje* (kritike), Subotica/Sremski Karlovci, 1995, S. Gordić, *Obrazac i čin – ogledi o romanu*, Novi Sad, 1995, M. Raičević & S. Radojčić (eds), *Poetike kraja vijeka*, Podgorica, 1996, T. Kragujević, *Trepet i čvor: knjiga čitanja 2*, Beograd, 1997, N. Šaponja, *Bedeker sumnje: 13 savremenih proznih pisaca*, Beograd, 1997, N. Grujičić, *Ples u negvama: eseji i kritike*, Beograd, 1998, M. Pantić, *Aleksandrijski sindrom 3: ogledi i kritike o savremenoj srpskoj prozi*, Novi Sad, 1998, B. A. Popović, *Pesnici i kritičari (načela i dela IV)*, Beograd, 1998, B. Stojanović-Pantović, *Nasleđe sumatrizma: poetičke figure u srpskom pesništvu devedesetih*, Beograd, 1998, T. Kragujević, *Božanstvo pesme*, Beograd, 1999, R. Mikić, *Pesnički postupak*, Beograd, 1999, N. Šaponja, *Autobiografija čitanja (kritike i eseji)*, Beograd, 1999, M. Pantić, *Tortura teksta*, Podgorica, 2000, S. Gordić, *Glavni posao. Eseji o savremenom pesništvu*, Novi Sad, 2002, itd.

2003), preko Danila Nikolića (1926), Pavla Ugrinova (1926), Radivoja Konstantinovića (1928), Ivana Ivanjija (1929), Milorada Pavića (1928), Dragoslava Mihailovića (1930), Bore Ćosića (1932), Slobodana Selenića (1933-1995), Svetlane Velmar-Janković (1933), Živojina Pavlovića (1933-1998) i Mladena Markova (1934), do Milovana Danojlića (1937), Mome Kapora (1937), Dobrila Nenadića (1940), Vide Ognjenović (1941), Ratka Adamovića (1942), Vidosava Stevanovića (1942), Ranka Risojevića (1943), Mira Vuksanovića (1944), Milisava Savića (1945), Dragana Stojanovića (1945), Zorana Slavića (1945), Stevana Tontića (1945), Jovice Aćina (1946), Vuka Draškovića (1946), Miroslava Josića-Višnjića (1946), Draga Kekanovića (1947), Boška Krstića (1947), Radovana Belog Markovića (1947), Milice Mičić-Dimovske (1947), Radoslava Bratića (1948), Saše Hadži Tančića (1948), Davida Albaharija (1948) i Zorana Živkovića (1948). Potom su tu i Radivoj Šajtinac (1949), Vojislav Despotov (1950-2000), Milorad Grujić (1950), Milenko Pajić (1950), Ljiljana Jokić-Kaspar (1951), Jovan Radulović (1951), Svetislav Basara (1953), Radoslav Petković (1953), Dragan Velikić (1953), Vladislav Bajac (1954), Labud Dragić (1954), Ljubica Arsić (1955), Gojko Čelebić (1957), Franja Petrinović (1957), Đorđe Pisarrev (1957), Miroslav Toholj (1957), Vladimir Matić (1959),

⁵ Up., npr., M. Joković, *Najlepše srpske priče*, bez m.izd., 1990, S. Radulović, *Savremeno pesništvo u Vojvodini (1945-1990)*, Novi Sad, 1990, S. Tontić, *Moderno srpsko pjesništvo*, Sarajevo, 1991, Z. Đerić, *Novi srpski pesnici – pesnička generacija devedesetih*, Beograd, 1992, A. Jerkov, *Antologija srpske proze postmodernog doba*, Beograd, 1992, i *Antologija beogradske priče*, 1-2, Beograd, 1994, M. Joković, *Najlepše priče savremenih srpskih pisaca*, Beograd, 1995, T. Brajković, *Reči i senke. Izbor iz transsimbolističkog pesništva devedesetih*, Beograd, 1997, M. Pantić, *Antologija srpskih pripovedaka (1945-1995)*, Beograd, 1997, V. Pavković, *Tajno društvo (antologija mladih srpskih pripovedača)*, Vršac, 1997, M. Pantić, *Mala kutija: najbolje srpske priče XX veka*, Beograd, 2001, itd.

Nemanja Mitrović (1960), Vladimir Pištalo (1960), Miodrag Kajtez (1961), Goran Petrović (1961), Zoran Ćirić (1962), Vladan Matijević (1962), Miloš Latinović (1963), Veselin Marković (1963), Mirko Demić (1964), Aleksandar Gatalica (1964), Saša Radonjić (1964), Vladimir Tasić (1964), Vladimir Arsenijević (1965), Laslo Blašković (1966), Darko Gavrilović (1966), Srđan Valjarević (1967), Vule Žurić (1969), Vladimir Jkanović (1971) te drugi, mlađi i stariji.

Primer prvi, *NESUMNJIVO JA*:

ŠESTI DAN

29. III 1999, ponedeljak

01:59

Iako ni danas (tj. juče) vidljivog bombardovanja, barem za mene – a rat nas, otkrivamo, brzo uči ekstremnoj sebičnosti – gotovo ni da nema, osećam se daleko sumornije nego prethodnih dana. Moje inicijalno uzbuđenje je iscorelo, a ratno-huškačka atmosfera koja se podigla od momenta obaranja američkog aviona, kao i broj ljudi koji su se tako lako i tako spremno uključili u sve to, izbezumljuje me (V. Arsenijević, Mexico: ratni dnevnik, Beograd, 2000, 39).

Ekstremna sebičnost ili *NESUMNJIVO JA* srpskih pisaca mlađe i najmlađe generacije nalikuju, ali se i razlikuju od tradicionalnog realističkog pripovedanja karakterističnog za književnost posle Drugog svetskoga rata. Iako su i u deceniji o kojoj je reč delatni i stariji pisci (poput D. Ćosića, M. Đilasa, A. Isakovića, A. Tišme...), znači oni sa ratnim iskustvom i sa delom koje je obeleženo njime, ipak ih niko ne dovodi u vezu sa mladim piscima koji su svoj književni angažman započeli 1989. godine, upravo u vreme velikih političkih, potom i svih drugih promena pre svega u socijalističkim zemljama. *Nova ratna proza*, kako su je, vrlo često, obeležavali književni kritičari, oslobođena je kolektivnih zanosa i ideala, pobedničkog duha, kao i svega drugog što je karakterisalo tzv. socrealističku književnost.

Umesto *Mi*, socijalističkog zajedništva i obezličnosti, a kako bi se istakao samo kult neprikosnovenog vođe, sada imamo *Ja*, ekstremnu sebičnost, kako to priznaje V. Arsenijević: strah za sebe i svoje najbliže, egocentrizam je nova po-etika. Kritičari prepoznaju u njoj svojstva tzv. *jeans proze* koju je svojevremeno promovisao Selindžer (Salinger, Jerome). Ovakvu, izuzetno popularnu *prozu u trapericama* (Aleksandar Flaker) na nekadašnjem jugoslovenskom prostoru pisali su M. Kapor i Zvonimir Majdak u vreme kada su odrastali pisci o kojima je reč. Ipak, teško da bi se mogli dovesti u vezu sa njom. Lakoća pisanja, "emotivna čitalačka doživljenost teksta", ta "lakoća generacijske identifikacije"⁶ bliža je kunderovskoj nepodnošljivoj lakoći postojanja negoli mitologizaciji mladalačkog nonkonformizma. U pozadini, ako ne i u centru zbivanja nalazi se aktuelna društveno-ekonomska, kulturna, pa i ratna svakodnevnica.

Početak 90-ih godina XX veka – raspad Saveza Sovjetskih Socijalističkih Republika, koji je doveo do čitavog niza raspada komunističkih zemalja te označio i početak sukoba između bivših jugoslovenskih republika – u pozadini je prvoga Arsenijevićevog romana *U potpalublju* (1995). U središtu je ono što proživljavaju pisac i njegova trudna supruga u beogradskom stanu. Par godina kasnije usledio je nastavak priče: *Anđela* (1997), drugi deo zamišljene tetralogije *Cloaca maxima*, koji prati dalju sudbinu tih beogradskih junaka, a u vreme zatišja ratnih sukoba u Hrvatskoj i njihova zahuktavanja u Bosni i Hercegovini (BiH). Knjiga *Meksiko* (2000) nije, pak, nastavak romaneskne tetralogije nego *ratni dnevnik* pisca koji svedoči o vremenu kada je bombardovana Srbija (od 27.3. do 26.5.1999. godine), ali je i dalje u istom egocentričnom, urbanom idiomu, koji bismo mogli okarakterisati sad već i kao svojevrsnu *auto-po-etiku*, znači sa podjednakim akcentima na *auto-* (ili *Ja*), odnosno na etičnost.

⁶ N. Šaponja, *Autobiografija čitanja...*, n.d., 203.

Ovakvih primera mogli bismo pronaći u gotovo svakoj od prozних knjiga generacije koja je ušla u književnost 90-ih godina XX veka: u, npr., *Umri muški* (1991), knjizi priča V. Žurića o njegovom rodnom gradu, Sarajevu, koju najbolje opisuje rečenica istrgnuta iz jedne od njih ("Džaba priča, mi se stalno spremamo za rat"), odnosno u zbirci *Dvije godine samoće* (1995), ili u romanu *Blagi dani zatim prođu* (2001). U prvome romanu S. Valjarevića, *List na korici hleba* (1990), još nema, međutim, predosećanja građanskog rata, kao u istoimenoj knjizi Saše Ilića, ali je nagovešten urbani idiom, čitav niz subkulturnih obrazaca, svet marginalaca sa beogradskog asfalta, koji će nešto kasnije odigrati presudnu ulogu junaka ili anti-junaka, čitave prozne generacije srpskih pisaca.⁷

Prvi roman V. Jokanovića, *Esmarh* (1995), sav je u znaku građanskog rata na relaciji Zagreb-Osijek-Vukovar-Beograd. Napisan je drukčije od većine dela njegove generacije, bliže tradicionalnoj, realističkoj prozi, ipak sa snažnim ličnim pečatom, pa su neminovna i mladalačka proživljavanja i simbolika: *punc k idoli* su naglo smenjeni nacističkim likovima, a ratna propaganda izaziva kod njegovog junaka najpre psovku, a potom smeh i suze:

Brujanje tenkova i vika vojnika postajali su glasniji. Stigli ste, pomislio je napuštajući dvorište, ali mene nećete naći. I taj grad, kako to samo izgleda. Koji svinjac. Najveći potencijalni svinjac planete.

Na zidu kraj kojeg je prolazio, stajao je predratni grafit. Sid i Nensi. Ne, pomislio je. Okolo su bile samo ruine, pucnji i poneki ofucani pizdunski propagandni plakat. Adolf i Eva!

*Osmjeh mu je došao gorči i od suza što su tekle niz grlo...*⁸

⁷ Pored navedenih, tu su i pisci koji su predstavljeni izborom *Pseći vek: šest pripovedača* (Nenad Jovanović, Uglješa Šajtinac, Borivoje Adašević, Mihajlo Spasojević, S. Ilić i Srđan V. Tešin), Beograd, 2000. godine.

⁸ V. Jokanović, *Esmarh*, Novi Sad, 1995, 247.

Pošli smo od najmlađih pisaca (V. Arsenijević, S. Valjarević, V. Žurić i V. Jokanović) čiji su književni počeci upravo u poslednjoj deceniji XX veka, a koji su, sa sličnim egocentričnim, urbanim idiomom, gotovo u svemu sukladni onome što je napisao Ž. Ćirić (1962), nešto stariji pisac iz Niša, čiji roman *Hobo* (2001) zatvara ovaj decenijski krug svedočenja sa margine, socijalne i kulturne, odnosno subkulturne, jer se bavi novom mafijom, posleratnom, ubicama sa asfalta, drugom krajnošću sebičnosti – sticanju bogatstva kroz pljačku i zločin. Ono što je akumulirano u proznim zbirkama *Zlatna dekada* (1992), *Nišvil* (1994) i *Vulvaši* (1998), sa novim senzibilitetom, a time i jezikom, ogoljenim, sirovim, jezikom ulice i uličnih junaka, kulminiralo je u romanu *Hobo*. Nešto drukčiji je njegov prvi roman *Prisluškivanje* (2000), sav u dijaloškom obliku, koji prati zbivanje tokom bombardovanja 1999. godine. Ipak, i ovde imamo formulu nekakvog *UMNOŽENOG JA*, ne *DRUGOGA JA* ili objektivnog pripovedača, a u obliku nekoliko primera ekstremne sebičnosti, koji su, paradoksalno, motivisani jednom rečenicom iz Kafkinih dnevnika, koji piše (a ne svedoči o tome) u vreme dok traje Prvi svetski rat, svestan, naravno, značaja događaja oko sebe i negde u svetu, ali preokupiran, pre svega, onim što sam proživljava, što ga muči. Novi argument za *zajednicu svedoka*: ono što je bilo na početku, ostalo je i na kraju XX veka – *potreba za saučesništvom*.

Primer drugi, SKEPTIČNO JA:

Zatečen ratom, kao mnogi oko njega, pisac ove knjige kao da i nema druge biografije nego što su njegovi članci, kojima se borio protiv mraka u svom vremenu i svjedočio da je živ (R. Risojević, O duši, Banja Luka, 1998, 215).

Drukčije svedočanstvo pruža starija generacija srpskih pisaca, od M. Đilasa, preko A. Tišme, do M. Markova. Oni su, i u poslednjoj deceniji XX veka, uglavnom opsednuti temama iz

svoje mladosti, ratnim, logorskim, kolektivnim, a ređe i ličnim, još ređe onim što se dešavalo u njihovoj svakodnevnici. Izuzetke čine roman *Ubistvo sa predumišljajem* (1993) S. Selenića, koji se, kao jedan od prvih kod nas, bavi građanskim ratom u Hrvatskoj, odnosno u BiH, novi romani M. Kapora; Danojlićeva proza i eseji, romani V. Stevanovića; prvi roman sarajevskog pesnika S. Tontića, *Tvoje srce, zeko* (1998), i roman zrenjaninskog pesnika Z. Slavića, *Ujed vremena* (1998), kao i knjiga banjalučkog pesnika i pripovedača R. Risojevića, iz koje smo posudili citat. Zatečeni ratom, na različitim mestima raspadnute domovine, više ili manje uvučeni u njega, najčešće kao žrtve (indikativan je Tontićev primer: jedva preživевši rušenje Sarajeva, izolaciju, izgladnjivanje i ponižavanje, emigrirao je, najpre u Beograd, a potom u Berlin), ponekad i kao saučesnici, u najboljem slučaju kao svedoci stradanja ljudi i gradova: stradanja ne samo opipljivog, materijalnog, nego i onog suptilnijeg, što se naziva *dušom*. Vrlo često ostrašćena, njihova proza se, baš kao i sam život, ispunjavala sve manje ljubavlju a sve više mržnjom, nagonom da se preživi – da bi se, pored ostalog, i svedočilo.

Tontićev *raskomadani roman*, koji svedoči o njegovom raskomadanom životu u razorenom gradu, jedno je od najpotresnijih svedočanstava o poslednjoj deceniji, najbolja potvrda SKEPTIČNOG JA koje ne postavlja imperativ preživeti, jer to može predstavljati izdajstvo onih koji to nisu uspeali, nego ne prestano dovodi u pitanje umetnost kao veštinu preživljavanja, postojanje smisla, vere u Boga, u čudo, podvlačeći etičnost, odgovornost za druge:

Pa ti sad živi!

Ne: s takvim mozgom i s takvim srcem tvoj život je čudo i podvig.

Ubijeni, nemogući, raskomadani tvoj život.

Zasluži li i toliko, bedniče? Groba svoga izdajniče!

A još ti je dato da čuješ, makar sve rjeđi i iskidaniji, makar samo telefonom, zvonak i radostan – tako ti se bar čini – neuništiv Jelenin glas. Smijeh, štaviše, njen smijeh! Koji put smiješak samo, što zagonetan, što zamirujući...

Smiješak nad našim praznim, na cjedilu ostavljenim, izdanim u Sarajevu grobom?

Da mu se vratimo, živi da legnemo... pitanje je sad.⁹

Skepticizmom je razoren egoizam i pisaca nešto mlađe generacije: od D. Albaharija, preko J. Radulovića, do F. Petrinovića, Đ. Pisareva i M. Toholja. Već samim konfrontiranjem različitih vremena i životnih priča, na primer svog oca, u romanu *Čink* (1988), i svoje majke, u romanu *Mamac* (1996), sa svojim, D. Albahari unosi sumnju u pouzdanost svedoka, uvodi distancu kao neku vrstu zaštite ili olakšavajuće okolnosti u slučaju nepreciznosti, greške... Slična distanca, ali ovog puta prostorna, sagledljiva je u *Kratkoj knjizi* (1993) i *Snežnom čoveku* (1995), dok je u romanu *Mrak* (1997) pojednostavljena vlastita egzistencija u postkomunističkoj scenografiji 90-ih godina XX veka. Opreznost je, čini se, jedna od najvažnijih osobina pisca, koji upozorava:

Onaj koji piše, onaj koji želi da piše, mora uvek da ima na umu da se reč može samo jednom izgovoriti; ako se tada pogreši, ništa se ne može učiniti.¹⁰

A Đ. Pisarev, koji je prevashodno pisac fantastičnih priča, napravio je romanom *Pod senkom zmaja* (2001) jedno mimetičko iskliznuće. U njemu je, pored veštog zagonetanja i zavodačenja, i stvarna pozadina: bombardovanje 1999. i ono što je proživio jedan od junaka te knjige:

⁹ S. Tontić, *Tvoje srce, zeko*, Beograd, 1998, 241.

¹⁰ D. Albahari, *Mamac*, Beograd, 1996, 187.

*Jer i ja sam video: beskrajna polja rascvetalih bulki, plamteće kugle koje se šetaju oko glave, sunce koje se ponovo rađa posle apokalipse..., krstareće rakete iza leđa, bezbroj zvezda padalica, milion slavuja, bombe koje padaju..., komade čelika što lepršaju ispred očiju poput razigranih leptira, spavanje sa zmijama u vlažnoj rupi na poljančetu, četiri istovremene duge na nebu u zoni sumraka, Srbiji, i svi ti trenutci, kada me ne bude, biće izgubljeni kao suze na kiši...*¹¹

Bez obzira na silinu emocija, utisaka i dešavanja, pisci koje smo pomenuli vešto izbegavaju zamke patetike, poigravajući se žanrovima, čak i onim koji je na samoj granici trivijalnog, na granici kiča. To je upravo ono što ih razlikuje od većine drugo-razrednih pisaca koje su tema, a potom i neveština ugušile.

Primer treći, *NE-JA*:

Nikada nisam shvatao one pisce koji započinjući svoja sočinjenja polaze od premise da je ovaj svet solidan i stvaran. Ne poričem da svet postoji; hoću da kažem da nije stvaran i da je nepostojan. Danas ovakav, sutra onakav; u svakom slučaju – užasan. A takve su i nauka, kultura i književnost lojalne njegovom nepredvidivom poretku (S. Basara, Ukleta zemlja, Beograd, 1995, 35).

Sumnje u racionalnu zasnovanost civilizacije i njene vrednosti od samog početka su prisutne u delu S. Basare, jednoga od najprovokativnijih savremenih srpskih pisaca, koji je u poslednjoj deceniji objavio čitav niz knjiga, postao izuzetno čitan, gotovo kultni pisac. Njegov roman *De bello civili* (1993) dotiče građanski rat u BiH, a *Ukleta zemlja* (1995) dešavanja u Srbiji za vreme vladavine Slobodana Miloševića. Iako *ukleta zemlja* u romanu ima ime *Etrascia*, ta "misteriozna država na samoj ivici verovatnoće"¹² nije ništa drugo do Srbija, privredno i politički degradirana, idealizovana samo u govorima predsednika i njegove ulizivačke svite. Kao i prethodne, i ove dve knjige su kom-

¹¹ Đ. Pisarev, *Pod senkom zmaja*, Novi Sad, 2001, 44-45.

¹² S. Basara, *Ukleta zemlja*, n.d., 39.

binacija stvarnog i izmišljenog, parodiranje, preuveličavanje apsurdnosti kako bi se održala mistifikacija, s njom i intrigantni potencijal svakodnevice.

Demistifikujući stvarnost, svojevrsnom mistifikacijom bavio se i V. Despotov u svojim romanima-utopijama: *Jesen svakog drveta* (1997), *Evropa broj 2* (1998) i *Drvodelja iz Nabisala* (1999). U ovom poslednjem, ni kao prvi ni kao poslednji, a niti kao središnji, nego kao onaj koji se povremeno ukazuje iza kulisa koje ga prikrivaju, nalazi se i *realni sloj*:

Ni danas ne mogu da objasnim sebi kako sam u tim trenucima, dok su nam nad glavama tutnjali bombarderi, a mi bili svesni da lete sa namerom da bombarduju, sa nekom skamenjenom smirenošću govorio Bogoslaviji: Sa nebom treba biti oprezan, kao sa kutijom iznenađenja sa vašara. Kupiš je, lagano otvoriš – a pred tebe iskoči neko malo čupavo čudovište sa izbuljenim očima i isplaženim jezikom. U redu, čudovište je od morske trave, slame i krpa ali – dovoljno zastrašujuće, upravo u onoj psihološkoj sekundi dok je život lep. Oprezno, vrlo oprezno.¹³

Polazeći od skepse, ne ostajući na potpunom nihilizmu kao S. Basara, V. Despotov ostavlja izvestan optimizam ("dok je život lep"), pa makar on trajao kratko i imao više psihološki nego ontološki podsticaj. Već i samim imenom svoje junakinje, Bogoslavija, aludira se na *veracitas divina*, na božansku istinoljubivost, ali i lažljivost onih koji se na nju pozivaju.

Principi subjektivnosti, od Dekarta (Descartes) do postmodernih filozofa, od Frojda (Zygmunt Freud) do Leinga (Roland Laing), u prozi S. Basare i V. Despotova parodirani su, čak i travestirani – *JA* nije više zamenica prvoga lica, njegovog stanja svesti, nego konkretan primer suprotstavljanja, *NE-JA*, odbijanje reprezentativnosti, primenljivosti, svake dijagnostike.¹⁴

¹³ V. Despotov, *Drvodelja iz Nabisala*, Beograd, 1999, 39.

¹⁴ Suprotno dekartovskom konstituisanju *Ja*, o kome je Nenad Mišćević primetio (*Bijeli šum*, Rijeka, bez g.izd., 37):

Primer četvrti, *DRUGO JA*:

Ovu priču je, na neki način, hteo i započeo jedan od njenih junaka. Krivica je, dakle, do njega ukoliko u njoj rđavo prođe. Zar je morao da priča o onome što ga niko nije pitao (M. Savić, Ožiljci tišine, Beograd, 1997, 221)?

Intersubjektivnim mogućnostima okrenuta je proza M. Savića, D. Stojanovića, J. Aćina, M. Josića-Višnjića, R. Belog Markovića, R. Šajtinca, M. Grujića, M. Pajića, Lj. Jokić-Kaspar, R. Petkovića, D. Velikića, V. Bajca, Lj. Arsić, G. Čelebića, V. Pištala, G. Petrovića, V. Matijevića, M. Latinovića, V. Tasića, M. Demića, A. Gatalice, L. Blaškovića i drugih pisaca koje bismo, bez obzira na sve međusobne razlike, mogli ubrojati u postmoderniste (uz neke od pisaca koje smo pomenuli u 2. primeru: D. Albaharija, V. Despotova, S. Basaru, Đ. Pisareva i F. Petrinovića), imajući na umu dve osnovne distinkcije: suočavanje sa izazovom kompleksnosti, naspram izazova preživljavanja (karakterističnog za pisce koje smo pomenuli u 1. primeru: V. Arsenijević, V. Žurić, S. Valjarević, V. Jokanović i Z. Ćirić). Ne znači, naravno, da su se pisci koje smo svrstali u zajedničku grupu postmodernista odrekli odgovornosti koju im je nametnulo vreme i aktuelni događaji. Naprotiv, izražena samosvest i samorefleksija, upravo su produbljivanje onoga što je "moderna izvršila nad vlastitim smislom,"¹⁵ ne stalno i mučno vraćanje, ponavljanje znanog i već viđenog, nego nastojanje da se kontinuiira, da se analizira, da se elaborira početni zaborav. Otuda je to i *proces anamneze, anagogije i anamorfoze* (J.-F. Lyotard).

Zamjenica – u konkretnom slučaju ego ima dvostruku funkciju, s jedne strane da ukaže na konkretan subjekt izjavljivanja, s druge strane da ukine, poništi ovu konkretnost primenljivost na svaki mogući subjekt koji je podoban izvršiti čin izjavljivanja.

¹⁵ Liotar (J.-F. Lyotard), *Le postmoderne explique aux enfants*, Paris, 1986, 109.

Nestaje doslovnost, sve se stavlja pod navodnike: počev od *JA* do *stvarnosti*. *JA* više nije ja ili se, barem sa sigurnošću, ne može tvrditi da je tako, nego postaje *neko drugi*, a to *DRUGO JA* ne može da se ni formalno ni suštinski pomiri sa opštim nego traga za sopstvenim određenjem:

*Svaki identitet zahteva drugi: nekog drugog u odnosu na kojeg i kroz kojeg se samoidentitet aktuelizuje... Drugi svojim radnjama može da nametne vlastitom ja jedan neželjeni identitet.*¹⁶

Kad mislimo na kompleksnost, kao jednu od osnovnih preokupacija navedene grupe pisaca, onda podrazumevamo uslovljenost kulturom, kao i sopstvenom ličnošću, ali i priznavanje *DRUGOGA*, uspostavljanje dosluha sa drugima. Da taj odnos nije lako uspostaviti vidimo u romanima *Astragan* (1991) D. Velikića, *Sudbina i komentari* (1993) R. Petkovića, *Opsada crkve Svetog Spasa* (1997) G. Petrovića, *Ožiljci tišine* (1997) M. Savića, *Druid iz Sindiduna* (1999) V. Bajca, *Limunacija u ćelijama* (2000) R. Belog Markovića, *Mrtva priroda sa satom* (2000) L. Blaškovića, *Oproštajni dar* (2001) V. Tasića, itd. Mogli bismo navesti čitav niz dela kao potvrdu navedene teze da se kroz priznanje nekog očekuje i sopstveno priznanje, tj. da je i navedena potraga za *DRUGIM*, potraga za identitetom svoga *JA*, tog *DRUGOGA JA*.

R. Leing ukazuje na čitav uzročno-posledični lanac poremećenosti jednoga takvog odnosa:

Neodgovoran ili beščutan drugi unosi osećaj praznine i impotencije u vlastito ja. Razaranje drugog u fantazmu uspostavlja zlokoban krug. Vlastito ja pridaje i daje. Potreban je drugi da dà i da primi. Ukoliko više nečije ja prima, utoliko više žudi da daje. Ukoliko više drugi ne može da primi, utoliko je vlastitom ja neophodnije da razara. Ukoliko više vlastito ja razara drugog, utoliko biva

¹⁶ Leing (R. Laing), *Self and Others*, prema: *Jastvo i drugi* (prevela Milica Mint), Novi Sad, 1989, 76.

*praznije, utoliko je ljubomornije, ukoliko je ljubomornije utoliko je destruktivnije.*¹⁷

Prototip *DRUGOGA* u vidu *PSEUDO JA*, nalazimo u prozi J. Aćina (*Duge senke kratkih senki*, Beograd, 1997, 201):

– Ja sam tvoj svedok – reče mirno komšija, i pokaza na knjigu koju je još držao u ruci. – U njoj je napisano moje svedočenje...

Kroz esejistička dela: *Poetika rastrojstva* (1987) i *Poetika krivotvorenja* (1991), potom kroz zbirku *Duge senke kratkih senki* (1991. godine je objavljeno prvo izdanje ove knjige u novopokretnutoj biblioteci jugoslovenske proze u Sarajevu, koje je, skupa sa drugim objavljenim knjigama, izgorelo u građanskom ratu koji je upravo bio zahvatio BiH), a onda i kroz nove zbirke "crnih kopija, opsena i mikrohaosa": *Uništiti posle moje smrti* (1993), *Leptirov sanovnik* (1996), *Nezemaljske pojave* (1999), *Ko hoće da voli, mora da umre* (2001) i *Mali erotski rečnik srpskog jezika* (2003), J. Aćin primećuje da se "klasično pitanje istinitog i lažnog" mora "uvek iznova postavljati u problematizovanju pojmova autentičnog, apokrifnog, zbiljskog i fiktivnog, stvarnog događanja, himeričnog, simulacije, blefa, prerusavanja, oponašanja, retuširanja, obmanjivanja, nehotično i svesno odabranih zabluda."¹⁸

Argumentujući ili barem nastojeći da pronađemo adekvatne primere za navedene Aćinove tvrdnje neminovno bismo posegnuli za nekom od njegovih proznih knjiga, mada je pobrojana problematika u osnovi onog što smo već pomenuli kao reprezentante savremene srpske produkcije u poslednjoj deceniji XX veka, a proisteklo je, u dobroj meri, iz proznog dela Danila Kiša (1935-1989), Borislava Pekića (1930-1992) i M. Pavića (1929), koje je obeležilo prethodnu deceniju, ali je nastavilo da traje i u sledećoj. Oni svedoče da pisac ne može biti ravnodušan, am-

¹⁷ Isto, 78.

¹⁸ J. Aćin, *Poetika krivotvorenja*, Novi Sad, 1991, 5.

bivalentan prema onom što se oko njega dešava, o pogubnosti ideologija i egocentričnih teorija, ali i o sve učestalijoj pojavi – *nedostupnosti drugoga*.

Pekićeve gotsku hroniku *Novi Jerusalem* (napisana 1988. u Londonu) vidimo kao prototip za Basarinu *Ukletu zemlju* i, recimo, Despotovljevu *Evropu broj 2*. Kišova *Enciklopedija mrtvih* (1983) svojevrsni je bedeker kroz prozu M. Savića, D. Albaharija, Krstića, D. Velikića, ili A. Gatalice i V. Tasića. Pavićev *Hazarski rečnik* (1984) nesumnjivo je u dosluhu sa prozom N. Mitrovića, V. Pištala, Save Damjanova i G. Petrovića. Sve to upućuje na kontinuitet (ne bilo kakav, znači: kvantitetu je podređen kvalitet) koji se u srpskoj prozi održao tokom decenije, po mnogo čemu presudne za očuvanje i više od toga – snažno obeleženog identiteta (nacionalnog i individualnog) – *života kao literature*, odnosno *literature kao života*.¹⁹

Sažetak

Rad korespondira sa objavljenim tekstom u prethodnom, devetom svesku *Dijaloga povjesničara/istoričara* (Srpski pisci u Hrvatskoj, hrvatski pisci u Srbiji. Problem nacionalnog identiteta i književnog svedočanstva). Reč je o svedočenjima srpskih piscaca o sebi, odnosno o *drugima* u poslednjoj deceniji XX veka, pre svega kroz romane, odnosno dnevničku i autobiografsku prozu, a kroz četiri primera: *NESUMNJIVO JA*, *SKEPTIČNO JA*, *NE-JA* i *DRUGO JA*.

Zusammenfassung

Dieser Beitrag korrespondiert mit dem im vorhergehenden neunten Band *Dialoge der Geschichtswissenschaftler/Historiker* (Serbische Schriftsteller in Kroatien, kroatische Schriftsteller in Serbien. Das Problem der nationalen Identität und der literarischen Bezeugung) veröffentlichten Text. Es han-

¹⁹ U pitanju je poigravanje sintagmom D. Kiša: *život, literatura*, koje je iz jednoga od poslednjih intervju-a prešlo u naslov posthumno objavljene knjige: D. Kiš, *Život, literatura*, Sarajevo, 1990. godine.

delt sich um die Bezeugung serbischer Schriftsteller über sich selbst, bzw. über andere im letzten Jahrzehnt des 20. Jahrhunderts, in erster Linie durch Romane, bzw. die Tagebuch- und autobiographische Prosa, in vier Beispielen: *ZWEIFELLOSES ICH*, *SKEPTISCHES ICH*, *NEIN-ICH* und *EIN ANDERES ICH*.

Summary

This paper corresponds to the paper published in the previous, ninth volume of the *Dialogue of Croatian/Serbian Historians* (Serbian authors in Croatia, Croatian authors in Serbia. The problem of the national identity and literary testimony). It discusses the testimonies of Serbian authors about themselves, i.e. about *others* in the last decade of the 20th century, primarily through novels, i.e. through diaries and autobiographies, based on four examples: *UNEQUIVOCAL ME*, *SCEPTICAL ME*, *NON-ME* and *MY OTHER ME*.